

Batıl İnançların Psikolojisi

İnci Ayhan, Ferhat Yazar

e137246@metu.edu.tr

ODTÜ, Psikoloji Bölümü

“Bir gün gelecek o günün insanları kendilerince bilinen şeylerin daha önce bilinmiyor olduğuna şaşacaklar” demişti Seneca bundan yüzyıllar önce. Gerçekten de özellikle 20. yüzyılda katmerlenerek artan bilimsel gelişmedeki hız; bırakın birkaç yüzyıl önceyi daha yirmi yıl önceki bilgilerin yetersizliği hakkında bile bizi şaşırtıyor; bu hızlı bilimsel gelişim dünyayla ve evrenle ilgili kavram sistemlerimizin sağlıklı ve gerçekçi olabilmesi için yeterli düzeyde bulgular edinilmesine ve yeni bilgiler üretilmesine en büyük katkıyı sağlıyor. Bizler, 21 yüzyıl insanlığı, atalarımızla karşılaştırıldığında artık çok daha fazla şey biliyoruz ve aşağıdaki metnin çerçevesinde konuşacak olursak artık “yere” daha sağlam basıyoruz. 500 yıl önce yaşayan insanlar televizyonu gördüklerinde muhtemelen şoka girecekler ve kumandanın fonksiyonunu anladıklarında muhtemelen şeytan işi olarak nitelendireceklerdi bu uzaktan kanal değiştirebilen aygıtı...

Gücünü salt meraktan alan bilim kısa bir süre içinde “Ay’a Seyahat”i, “Denizin Dibinde Yirmibin Fersah”ı gerçek kıldı. Artık insanoğlu neredeyse hiçbirşeye imkansız gözüyle bakmıyor. “Anlamlandırabilmenin” en önemli özelliğimiz olarak kabul edildiği günden beri insanlık çok büyük bir yol katetti. Başlangıçta aklın özgür kullanımıyla ateşlenen bu gelişme döngüsel olarak devam ediyor ve bugün “akıl” kavramını ve bilişsel süreçleri tartışabiliyoruz. Bu da insanoğlunun kendini ve korkularını anlayabilmesi ve kendi-kavramlaştırmasını (self-conceptualization) sağlıklı bir şekilde yapabilmesi için büyük bir katkı sağlıyor. Peki nasıl? Bu sorunun yanıtını, ilkel insanla günümüz insanını karşılaştırarak vermek oldukça yerinde olacak. Süreç ilk insanla başladığına göre önce onun dünyayı algılayışına bir göz atalım. İlk insan yeryüzüne geldiğinde kendisi için sonsuz bir karanlıktan ibaretti içinde yaşadığı sistem. Güneşin batışı ve doğuşu nasıl oluyor anlayamıyordu. Çevresini inceliyor, birçok şeye anlam veremiyor ve bunun sonucu olarak da korkuyordu. En kötüsü de karanlık basınca hissettiği delice korkuydu. Bu korku öyle sıradan bir korku da değildi. En temel korkularımızdan biri olan ölüm korkusunun tadını çok iyi biliyordu ve bundan kaçınmalıydı akıl sağlığı için en azından. Ve insanoğlu totemleri yarattı! Yüzyıllarca ağaçlara, ineklere, cinsel organlara ve daha birçok sembole taptı, onları kutsal hale getirdi. Çok tanrılı dinler ardından gelen tek tanrılı dinlerin 3-5 bin yıllık tarihi vardır ki bu dinler oldukça yeni sayılır. Birçok teolog karşı da çıksa günümüzde dinden sonra insanoğlunun varoluşsal korku ve endişelerini gideren temel araçlardan birisi de batıl inançlardır.

Günümüzde gerek beşeri, gerekse pozitif bilimlere ilham kaynağı olan Evrim Teorisi, canlıların yaşadıkları ortama daha iyi adapte olabilmeleri ve hayatta kalabilme olasılıklarını arttırabilmeleri amacıyla zaman içerisinde evrilerek değişime uğradıklarını savlar. Bu evrim süreci içerisinde, dış dünyanın temsilinin organizmada en başarılı ve doğru şekilde yapılabilmesi için duyu organlarının gitgide gelişmesi ve duyumun keskinleşmesi şüphesiz önemli bir yere sahiptir. Biyolojik olarak sürekli evrilerek çevreye uyumunu arttıran organizmanın görme, duyma, koklama, hissetme ve tatma duyuları giderek keskinleşecek, bu da karşılaşılabilecek tehlikeler hakkında öngöründe bulunma olasılığını arttıracaktır. Durumlar karşısında fikirler yürütme ve belleğinde bir takım semboller kullanarak işlem yapma yetisi evrimin son basamaklarında hayvanlara özgüdür. Hayatta kalabilmek için en güçlü silah olan bilişsel süreçler, işte bu “yakın ya da uzak geleceği bilme güdüsü”nü tatmin etmede organizmaya hizmet eder. Öğrenmenin dinamikleri hakkında pek çok deney yaparak alanda kendi büyük teorisini kuran ünlü Amerikalı psikolog Edward L. Thorndike(1874-1949) yaptığı bir deneyde deneklere çift kelimeler verir ve onlardan bunları rahatça dinleyip, içlerinden tekrar etmek için uğraşmalarını söyler. Daha sonra, bu kelime çiftleri onlara dikte ettirilerek yazdırılır. Deneklere sorulduğunda, birçoğu bu kelime çiftlerini yazarken içlerinden tekrar etmek için sıradaki kelimeyi tahmin etmeye çalıştığını itiraf eder. Bu deney, insanların maruz bırakıldıkları uyarıcılar üzerinde dikkatlerini yoğunlaştırarak onları öğrenmeye ve daha sonra onlar hakkında sınınamayacakları konusunda yönergeler alsalar bile, onları tatmin edebilmek için performans göstermeye eğilimli olduklarını ortaya koymaktadır. Her güdü, tatmin edilmediğinde organizmaya psikolojik ya da fizyolojik olarak bir şekilde zarar verir. Organizma, kendisini bu zarardan koruyabilmek için savunmaya geçecek ve belli mekanizmaları devreye sokacaktır. “Savunma Mekanizmaları” olarak adlandırılan bu istemsiz davranışlar günlük hayat içerisinde farkında olmaksızın kendini herhangi bir anda gösterebilir. Örneğin birine acı veren bir hatıranın, bilinçaltına bastırılarak unutulması, bu hatıranın her seferinde canlandırılarak psikolojik dengeleri bozacak şekilde tekrar tekrar yaşanılmasını engeller. Organizmanın sağlıklı bir şekilde yaşamına devam edebilmesi için bu mekanizmaları geliştirmesi gereklidir. Tüm bunlar göz önüne alındığında, eğitim ve bilimin yaygınlaşmasıyla sayılarında ve etkinliklerinde düşüş görülen hurafelerin de, bilgi noksanlığında olayların bir takım doğaüstü güçlerle açıklanarak

geleceği merak etme ve tahmin etme güdüsünün tatmin edilmeye çalışılması olabileceği gündeme gelebilir. Daha açık şekilde bu, hurafelerin bir tür savunma mekanizması olarak iş görme olasılığıdır. Ancak konu hakkında henüz net bir bulgu yoktur.

Söz konusu bir güdü olan böylesi ilkel ve temel bir mekanizma iken, sadece evrimin son basamaklarındaki gelişmiş hayvanlara özgü bilişsel süreçleri, hurafelerin nasıl doğduğu ve sönmeye uğramadığı konularında tek sorumlu olarak tutmak pek de doğru değildir. Bu soruların yanıtlarını ararken daha basit ve ilkel, ancak çok da temel olan "koşullanma" mekanizmalarına da referans vermek, olayı aydınlatmada büyük paya sahip olabilir. Peki "koşullanma" ile kastettiğimiz süreçler neleri kapsar? İşte bu noktada, Pavlov'un köpekler üzerindeki çalışmaları sonrasında ortaya koyduğu "klasik koşullanma" ile Skinner'in güvercinlerle çalıştığı "edimsel koşullanma"yı konu başlığı olarak incelemeye almak gerekmektedir. Klasik koşullanma organizmanın güdüsel olarak koşulsuz pekiştirece vereceği tepkilerin aynısını, istem dışı koşullu uyarılara da vermeyi nasıl öğrendiğini açıklar. Ancak elbette istem dışı her refleks, klasik koşullanma yoluyla öğrenilmiş bir davranış değildir. Mesela göze ışık geldiğinde göz bebeğinin daralması gibi hayati önem taşıyan refleksler salt biyolojik süreçlerdir. Klasik koşullanma da benzer şekilde - en azından edimsel koşullanma ile karşılaştırıldığında- görece tüm düşünsel süreçlerden uzak, mekanik bir mekanizmadır. Örneğin, bir yemeğin tadı, organizmada tükürük salgısını koşulsuzca istem dışı nasıl tetikliyorsa, organizmanın sürekli tadıyla beraber olarak deneyimlediği yemeğin görüntüsü de, bir süre sonra onu tükürük salgısı üretmeye koşullayacaktır. Böylesi bir klasik koşullanma tüm düşünme süreçlerinden uzak, mekanik bir mekanizmadır. Biri nötr, diğeri ise koşulsuz olan iki dış uyaran arasında kurulan ve salt zamansal olarak aynı anda varolmalarına dayanan bağ sayesinde nötr uyarıcı, koşullu hale gelerek organizmada koşulsuz uyarıcının uyandırdığı tepkinin az şiddette olanını uyandırmaya başlayacaktır. Nötr ve koşulsuz uyarıcı arasında böylesi bir bağlantının kurulabilmesi için salt zamansal ortaklık yeterli olmaz. Zamansal açıdan birbirine yakın olarak varlık gösteren bu uyarıların birbirlerini takip sırası da oldukça önemlidir. Eğer ki organizma tarafından bir ödül olarak görülen koşulsuz uyarıcı, (ki bu örneğin bir yiyecek maddesi ya da cinsel temas olabilir), nötr uyarıcıdan önce sunulursa, aradaki bağlantı kurulmaz. Çünkü organizmanın nötr uyarıcıda dikkatini yoğunlaştırma gerekçesi kalmayacaktır. Bu nedenle öğrenmenin gerçekleşebilmesi için nötr uyarıcı, koşulsuz uyarıcıdan daha önce gelmelidir. Koşullanma mekanizmaları, öğrenme teorilerinde çok büyük bir yere sahiptir. Edimsel koşullanma ise görece daha karmaşıktır ve istemli olarak yönetilen kas hareketlerini kapsar. Organizma, bu koşullanmada çevredeki uyarımlarla bu uyarımlara

verdiği istemli yanıtların doğurduğu sonuçlar arasındaki bağlantıyı öğrenecektir. Organizmayı çevreye belli yanıtlar vermeye koşullayan dört ana etken vardır.

- 1) Olumlu Pekiştireç: Duruma dahil edildiğinde, davranışın kazanılıp güç kazanmasını sağlar. Örneğin bir çocuk her ağladığında çikolata olumlu pekiştireciyle ödüllendirilirse, ağlama davranışı güçlendirilmiş olur.
- 2) Olumsuz Pekiştireç: Organizma beklenen tepkiyi gösterdiğinde durumdan çekilmesiyle davranışı güçlendiren uyarılardır. Örneğin bir köpek zıplamadığı sürece ona elektrik vermek, zıpladığı anda ise elektriği kesmek köpekte zıplama davranışını geliştirecektir.
- 3) Ceza: Organizmanın tekrarladığı istenmeyen bir davranışın manipüle edilmesi amacıyla, ortamdan organizmanın ihtiyaç duyduğu bir şeyi kaldırma ya da organizmaya hoş olmayan bir uyarıcı sunma olarak tanımlanmıştır. Örneğin dolaptan kurabiye çalan bir çocuğa tokat atılması gibi.

Öyleyse, edimsel koşullanmalarda, organizmanın davranışlarını belirleyen, dış uyarılara karşı verdiği yanıtların ne şekilde bir tepkiyle karşılık bulduğudur. Çevre ve organizma karşılıklı bir etkileşim içindedir ve organizma, bu etkileşim sırasında hayatta kalmayı öğrenir. Olaylar sırasında kurduğu bağıntılar kimi zaman gerçek ve somut verilere dayanırken, organizma kimi zamansa yanlış yorumlamalarda bulunarak gerçekte olmayan bir bağıntıyı varsayabilir. Tıpkı batıl inançların ardında yatan yanlışlıklarda olduğu gibi...

Batıl inanç tam olarak nedir konusu çok tartışmalı ve açıkçası bu konuda çalışan bir araştırmacı için de zaman zaman tanımı yapılmakta zorlanılan bir kavram. Ancak bu konuda erken psikoloji literatürüne şöyle bir göz atarsak temel olarak birkaç tanım yapılmış olduğunu görürüz. Warren tarafından 1934'te yapılan tanımda, "bilimsel açıdan yanlışlığı ispatlanmış olsa bile doğadaki olayları doğüstü güçlere maletme eğilimi" olarak tanımlanan batıl inanç söz öbeği, Maller ve Lundeen (1933) tarafından da "birbiriyle sebep-sonuç ilişkisi olmayan fenomenler ve nesnelere arasında böyle bir ilişkinin varlığını iddia etmek" olarak tanımlanmıştır. Sözlük tanımı için Oxford İngilizce Sözlüğü baktığımızda bilimsel ve kültürel bir ortak kabul olmadan ortaya çıkan irrasyonel ve belirsiz bir yapıdan bahsedildiğini görüyoruz. Yine aynı sözlükte, batıl inançların dinsel boyutlarından da bahsediliyor ve mesela "dinle bağlantılı, bilinmeyen, gizemli ya da düşsel şeylerden korku olarak tanımlanıyor" (Oxford İngilizce Sözlük). Psikolojik süreçler ve doğanın içinde yaşam mücadelesi vermeye programlanmış bilişsel mekanizmalar göz

önüne alınır, insanın hiçbir dayanak olmaksızın, körü körüne bağlanamayacağı, bu inancın ardında yatan bir varsayımın, organizmanın kendi kendine yarattığı bir önermenin olacağı gerçeği netlik kazanır. Zira bilişin duygu organları yoluyla gerçek dünyaya ilişkin bilgi topladıktan sonra algısal süreçlerde bu bilgiyi yorumlaması ve bilginin organizmadaki temsili, bilimsel yöntemle büyük benzerlik gösterir. Bilimin yöntemi; bilgiyi toplama, yorumlama, bir önerme ortaya koyma, bu önermeyi deney yoluyla sınama aşamalarını içerir. Hurafelerde de insanlar dış dünyadan bir takım uyarıları duyumsarlar, bu duyuları dış dünyaya ait bilgi dağarcıklarını devreye katarak kendi önermeleriyle algılarlar ve bir varsayımla yola çıkarlar. Ancak fark şudur ki, hurafelerde organizma tarafından aralarında bir bağıntı olduğu varsayılan elemanlar, gerçekte birbirinden bağımsızdırlar. İnsanlar geleceği bilme ve kontrol altına alma güdülerini, uyarılar arası yanlış bağlantılar kurarak tatmin ederken; gerçekte var olmayan, “boş” inançlar “yaratma” yanılığına düşerler. Zaman içerisinde de, bu inançları “öğrenip” onlara gitgide daha fazla kapılırlar. Öğrenmenin gerçekleşebilmesi için ilk koşul motivasyondur. Organizma, çeşitli uyarılar arasında bir bağıntı kurmak ve daha sonra davranış ya da düşüncelerini buna göre değiştirmek ya da yeni davranış ve düşünceler edinmek için fizyolojik bir ihtiyaç ya da fizyolojik bir ihtiyaçla ilişkilendirilmiş ikincil bir ihtiyaç duymalıdır. Bu motivasyon öğrenme deneylerinde, denek olacak farelerin deneylerden önce bir hafta boyunca serbest bırakıldıklarında, sahip oldukları kilonun % 75'ine inene kadar aç bırakılmalarıyla sağlanır. İşte benzer nedenlerdir ki; çoğu hurafenin ardında da kaygı, tehlike, üzüntü veren bir durum yatar. Örneğin yağmur duasına inanan bir kabile açlık tehlikesi içindedir ve bir şekilde bu tehlikeyle başa çıkabilmenin gücünün, kabilenin geleceğinin kontrolünün ellerinde olduğuna inama ihtiyacıdadır. Belli bir motivasyon ve kaygı seviyesine ulaşmış olan organizma, doğal olarak dış dünyadaki uyarılara karşı daha hassas olacaktır. Eğer bilişsel işleyiş, belli bağıntılar kurmaya dayalıysa ve durumları organizma doğru ya da yanlış birtakım önermeler kurarak algılıyorsa, hurafelerin oluşumu da benzer bir nitelik taşımaktadır. Bu çıkarımı destekler şekilde, hurafelerin değişik oluşum biçimleri olduğu görülmektedir. İlki, “Benzerlikler Kuralı”na dayanır. (Law of Similarity). Bu kurala dayanan hurafelerde, istenilen herhangi bir etkinin, onu taklit ederek yaratılabileceğine inanılır. Daha açık şekliyle, birbirine benzeyen uyarıların aynı olduğunu var sayma yanılığısıdır. Sevilmeyen ve düşman olarak görülen birinin bezden, tahtadan ya da herhangi başka bir malzemedan benzerini yaparak, ona bu yapma bebek üzerinden zarar verilebileceğine inanmak böylesi bir yanlış inancın en bilinen örneğidir. Bu, organizmanın içine düştüğü tipik bir “uyarıcı genellemesi” yanılığısı olarak algılanabilir. Uyarıcı genellemesi, bir

organizmanın davranımı belli bir uyarıcı mevcutken pekiştirildikten sonra, davranım sıklığının benzer başka uyarıcılar mevcutken de artmasıdır. Basit bir örnekle açıklamak gerekirse, beyaz bir köpek tarafından ısırılan bir çocuk, yalnızca köpeklere karşı fobi geliştirmiş bile olsa, beyaz bir kedi gördüğünde de köpek gördüğünde duyacağı anksiyetenin aynısını deneyimleyebilir. Hayat tecrübeleri sırasında, birine saldırdığında onun zarar gördüğünü edimsel koşullanma yoluyla öğrenen organizma, bu bağıntıyı düşmanına genellediği bez bebeğe de taşır. Büyü adı altında geçen bu tür hurafeler, nadir olarak iyi amaçlar için de kullanılabilir. Hasta birinin iyileştirilmesi ya da ona gelebilecek olası zararın önlenmesi gibi. Bu inançların ardında da, sevilen birini kaybetme korkusunun fitillediği motivasyon yatmaktadır. Hurafelerin oluşumunda etkinlik gösteren ikinci kural ise “Temas Kuralı”dır (Law of Contact). Bu kurala dayanan hurafelerde ise, bir zamanlar herhangi biriyle temasta olan bir nesneye bir etkide bulunulduğunda aradaki temas kopmuş bile olsa, bütünden ayrılan bu parçanın o kişi üzerinde değişime hala yol açabileceğine inanılır. Bu tip hurafelerin tipik örneği olarak birinin saçı ya da herhangi bir giysisini kullanarak ona zarar vermeye çalışma yanılığısı gösterilebilir. Zamansal ve mekansal olarak sürekli bütünlü algılanan parça, koşullanma yoluyla organizmayla öyle güçlü bir bağıntı kurmuştur ki, gerçekte parça ve bütün arasındaki bağıntı kopsa bile, organizmanın içindeki temsili varlık göstermeye devam eder. Koşullanma, yalnızca ilkel kabilelere ya da henüz çağdaşlaşma aşamalarına ulaşmamış toplumlara özgü hurafeleri açıklamakta başvurduğumuz bir mekanizma olarak görülmemelidir. Zira bugün, sporcuların şans getirdiğine inandıkları bir takım ritüeller de aynı içeriği taşımaktadır. Topu attıktan sonra eliyle onu hala yönlendirdiğine inanan bir bowling oyuncusunun bu davranışı da yine aynı “İlişkiler Kuralı” ile açıklanabilir. Bu durum, organizmanın birbiriyle hiçbir bağlantısı kalmamış olan iki uyarı arasında “Uyarıcı Ayrımı” yapmakta başarısız olması sonucu ortaya çıkar.

Psikoloji biliminin öncülerinden olan Skinner (1948) batıl davranışı “güvercinlerin verdikleri tepkilerin şans eseri pekiştiricilerle ilişkilendirilmesinden kaynaklanan stereotipik ve yinelenen davranışlar olduğunu” ifade eder. Amerikalı Psikolog Skinner’ın tanımından da anlaşılabilir gibi batıl inançlar sadece insanlara özgü değildir ve bir batıl inancın ortaya çıkması zaman zaman bahsedilen temel psikolojik öğrenme mekanizmalarıyla açıklanabilmektedir. Skinner tarafından 1948’de yapılan çalışma batıl davranış ile ilgili psikoloji literatüründe ilk deneydir. Bahsedilen motivasyonel sebeplerden dolayı vücut ağırlığı normalin % 75’ine getirilmiş bir güvercin yiyecek gözü olan bir kutuya konmuştur. Aç güvercin gözün içindeki yiyecekleri görmektedir, fakat hiçbir şekilde yiyeceklere direk olarak ulaşamamaktadır. Yalnız önceden belirlenen

sabit bir sıklıkla (30 sn) birkaç parça yiyecek güvercine verilmektedir. Deney sonucunda Skinner, güvercinin yiyecek verilmeden hemen önceki davranışını tekrarladığını bulmuştur: tek ayak üstünde durma, zıplama, etrafında dönme gibi. Oysa bu davranışlarla yiyeceğin verilmesi arasında hiçbir ilişki yoktur. Güvercin tek ayak üstünde dururken yiyeceğin verilmesi tamamen bir rastlantıdır, fakat bu davranış güvercin tarafından tekrar edilmektedir. Bu davranış Skinner tarafından batıl olarak tanımlanmıştır. İnsanlar da batıl inançları benzer şekilde öğrenebilmektedir. Mavi Rotring kalemimizle girdiğimiz ÖSS denemesinde en yüksek puanımızı alırsak, bu rastlantısal olayın kalemin mistik pozitif bir etkisine atfedebiliriz. Başka bir örnek olarak hepimizin hayatımızda en az bir kez yaptığı, en azından aklından geçirdiği, bir davranışı gösterebiliriz: Çalışmayan bir elektronik ya da mekanik aygıtı yumruk atmanın onu çalışır hale getireceği inancı... Hiçbir mantıksal olasılık ilişkisi içermeyen böylesine bir inanç taklit ederek öğrenme denen sürecin sonunda ortaya çıkabilmektedir. Elektronik ve mekanik bilgisi olmayan bir kişi yumruk atmanın aygıtı çalışır hale getireceğine nasıl inanabilmektedir? Bu açıdan bakıldığında batıl inançları açıklamak için temel alınabilecek kuramlardan biri de bilgi kuralıdır (law of knowledge) ve temel olarak organizmadaki bilgi seviyesi ile olaylara dair anlayışın ve kontrolün bir sebep sonuç ilişkisi içinde olduğu ifade edilir. Daha net bir ifade ile, organizmanın bilgi seviyesi arttıkça olay üzerindeki kontrolü de artacaktır. Bu açıdan bakıldığında batıl inançlar daha kolay anlaşılır ve batıl davranışlar gösteren insanları yargılamanın pek de doğru olmadığı ortaya çıkar. Pek tabii ki bilgi edinmek uzun bir süreçtir ve bilginin işlenebilmesi de ileri seviyede bilişsel yetenekleri gerekli kılar. Bilişsel yetenekler ise kullanıldıkça ve işlendikçe ileri bir seviyeye gelir. Bu kural en çok da insanlar için uygun düşmektedir. Bilgiye dayanmayan ve irrasyonel olan varsayımların tümünü batıl inanç olarak tanımlamak acımasızlık olarak görünse de uygun düşmektedir. Kendilerini mantıklı tanımlayan insanlar bile yaşamlarında çoğu kez batılın tuzaklarına düşebilmektedirler. Geçersiz hipotezine aşık olmuş bir bilim insanı ve günlük astroloji yorumunu okuyan bir fizik öğretmeninden yağmur duasına çıkan köylülere kadar değişen bir aralıkta batıl inanç kurbanlarına rastlanmaktadır. Bütün vakaların temeli araştırıldığında karşımıza aynı sebepler çıkacaktır: Bilgi ve anlayış eksikliği...

Batıl inançların organizmada nasıl kök yeşerttiğini bilgi kuramıyla açıkladık. Bu köklerin nasıl güçlendiğini ve sökülmez bir hal aldığına ise "fayda kuramıyla" açıklayabiliriz: eğer işe yarıyorsa doğrudur. İnsanlar edindiği batıl inancı sürekli gerçekleştirme ve denetleme eğilimindedir; fakat bu denemeler ne yazık ki rasyonellikten ve yansızlıktan uzaktır. Kova burcu insanı olduğunu düşünen biri bir süre sonra burcunun kendine uymayan

özelliklerini görmezden gelmeye başlayıp kendine uyan özellikleri ön plana çıkartabilir. Günlük falında "bugün insanlarla iletişiminizi kısıtlarsanız başınıza gelecek kötü bir olayı engelleyeceksiniz" tavsiyesini okuyan kişi fala biat edip başına bir şey gelmediğini gördüğünde günlük burç yorumlarına olan inancını arttırabilir. Bu duruma psikolojide kendi kendini gerçekleyen kehanet denmektedir ve bu durum benimsenen tutumun güçlenmesine sebep olabilmektedir. Yapılan boylamsal çalışmalarda gençliklerinde "yaşlanınca hafıza zayıflar" yargısına sahip kişilerin ileri yaşlarda hafıza testlerinde diğer kişilere göre daha az skor yaptıkları görülmüştür.

Arzu edilen bir sonuca ulaşabilmek için, uyarıcılar arasında yanlış bağıntılar kurarak oluşturulan bu tepkisel davranışlar zinciri madalyonun yalnızca bir yüzüdür. Diğer yüzünde ise, "tabular" yani zararlı sonuçlardan kaçınabilmek için yasaklanmış davranışlar bulunur. Ancak tabularla diğer birtakım halk inanışlarını(Common sense) birbirinden ayrı tutmak gerekir. Örneğin, "Ateşe elini uzatma" söylemi bir hak inanışıdır. Elin yanması, eli ateşe uzatmanın değişmez bir sonucudur zaten. Dolayısıyla bu bir tabu olamaz. Çünkü tabularda, yasaklanan davranış ile önlendiği var sayılan olumsuz sonuç arasındaki bağıntı aslında yoktur. Şaşırtıcı değildir ki, tabular da tıpkı diğer hurafeler gibi Benzerlikler ya da İlişkiler Kuralına uygun olarak ortaya çıkmışlardır. Eski İtalya'daki bir tabuyu ele alalım . Kadınların çevresi tarlalık bir yolda yürürken kendi etraflarında dönmeleri kanunlar tarafından yasaklanmıştı. Bunun nedeni, muhtemelen tarladaki mısırların da bu dönme hareketinden etkileneceğine ve mısır saplarının ürünü sıkarak büyümesine engel olacağına dair inançtı.

1952 yılında Festinger tarafından ortaya atılan "bilişsel çelişki" kuramı insanlarda daima tutarlı olma yönünde bir eğilim olduğundan bahseder. Bu kuram özellikle de davranışsal ve tutumsal bileşenlerin birbirine aykırı olduğu durumlarda bilişsel çelişkinin yaşandığını ifade etmektedir. "dissonance" davranışların ve tutumların birbiriyle tutarlı olmasını sağlayan bir motivasyonel durum olarak tanımlanmıştır ve davranış ya da tutumdan biri değişmediği sürece kişinin yaşadığı çelişki devam eder. Bu çelişki de kişide aşılması gereken bir psikolojik gerilim yaratır. Bunu aşmak da ancak ve ancak çelişkinin ortadan kalkmasıyla mümkündür. Bu bağlamda düşünüldüğünde batıl davranışlar gösteren kişilerin sık sık bilişsel çelişki deneyimlemesini bekleriz. Bu da batıl inançların başka bir olumsuz niteliğidir. Bu çelişki kişinin kendi davranışını ya da tutumunu değiştirmesiyle aşılabılır, fakat genelde tutum değişikliğinin daha sık yapıldığını görüyoruz. Diyelim ki hayaliniz bir öğretmen olmaktı, fakat siz şu an aslında hiç de sevmediğiniz avukatlık mesleğini icra ediyorsunuz. Önceleri bu durumun size bir rahatsızlık vermesi kaçınılmaz olacaktır ve bu rahatsızlığı çözmenin tek

yolu da bu iki mesleğe karşı tutumunuzu değiştirmenizdir. Görüldüğü üzere davranışın değiştirilmesi -mesleğin bırakılması- oldukça zordur. Bunun yerine bir süre sonra kişide avukatlık mesleğinin olumlu özelliklerinin daha fazla ön plana çıkarılması ve öğretmenlik mesleğinin de olumsuz özelliklerinin ön plana çıkarılması gibi bir durumla karşılaşılabilir. İşte batıl inanç sahipleri de her ne kadar gösterdikleri davranışın mantıksal açıdan yanlış olduğunun ayırında da olsalar, işe yaradığını düşünmeden edemedikleri davranışlarını değiştirmek istemezler, bunun yerine tutumlarını değiştirmeyi tercih ederler.

Ünlü düşünür, yazar ve eğitim bilimci N.F.S. Grundtvig'in de (1783-1832) bir keresinde söylediği gibi, hayatı yaşamadan tarif etmek mümkün değildir. Halbuki batıl inançların bir olumsuz fonksiyonu da geleceğe ve yaşamın geneline yönelik doğruluğu şüpheli önermeler kurulmasına zemin hazırlamasıdır. Yaşantımızda deneyimlediğimiz olayları ve dış uyaranları sağlıklı bir şekilde birbirine bağlamak, kurduğumuz anlam sistemlerinin işleyebilirliği açısından muazzam bir önem taşıyor. Gerek zararlı sonuçlardan kaçınabilmek için yasaklanmış davranışlar yani tabular olsun, gerekse arzu edilen bir sonuca ulaşabilmek adına uygulanan ritüeller, tüm hurafelerin, bilim ve teknoloji bu denli ilerlemiş olsa bile, gerçeklik payı taşımamalarına rağmen halen nasıl varlıklarını sürdürüyor oldukları halen net bir yanıt bulamamıştır. Açıklamayı yine "öğrenme" alanındaki literatürde aramak doğru olabilir. Öğrenme deneylerinde, ödül farelere kesintisiz olarak da sunulsa, kimi zaman verilip kimi zaman verilme de, öğrenmenin gerçekleşebildiği ve sönmeye uğramadığı görülmüştür. Ancak bu kesintisiz ve kesintili ödül sunumlarının, öğrenmenin farklı aşamalarında farklı etkileri bulunmaktadır. Öğrenilmemiş bir davranış, organizma bu davranışı her yaptığında ödüllendirilirse, ara sıra ödüllendirildiği duruma göre çok daha hızlı öğrenecektir. Örneğin, en sevdiği eteğiyle üst üste gittiği tüm iş görüşmeleri olumlu geçen bir kız, bu eteğinin uğurlu olduğunu düşünmeyi hemen öğrenecektir. Oysa görüşmelerin birkaç tanesi olumsuz geçseydi, öğrenme bu kadar hızlı olmazdı. Ancak sönmeye söz konusu olduğunda dengeler değişir. Sönme, daha önce pekiştirilen bir davranışın pekiştirilmemeye başlanmasıyla, artık tekrar edilmemesidir. Sönme sonucu öğrenilmiş

davranım zayıflar ve en sonunda yok olur. Kesintili ödül sunumu sönmeye daha dayanıklıdır. Aynı etekle gittiği kimi iş görüşmesi olumlu, kimisi olumsuz geçen bir kızın bu eteğin uğurlu olduğunu düşünmesi daha uzun bir süreç içerisinde gerçekleşmesine rağmen, o etek üzerindeyken üst üste pek çok kez "uğursuz" deneyimler yaşasa bile, eteğin uğurlu olduğuna dair inancının zayıflaması ve sonunda yok olması kolay olmaz.

Bireylerin temel ihtiyaçlarından bir tanesi de tutarlı ve işlevsel bir anlam sistemi oluşturabilmektir. Bu sistem oluşturulurken, insanlar özellikle de özel hayatlarıyla ilgili, bilimin yanıtlamakta yetersiz kaldığı soruların yanıtlarını batıl inançlarda arayabilirler. Bu açıdan bakıldığında, günümüz dünyasında batıl inançların nasıl olup da halen yok olmadığı konusunda bir ipucu yakalayabiliriz. Bireyin birincil ihtiyaçları her ne kadar toplumunkinden bağımsız görünse de, toplumun ihtiyaçlarının tatmin edilmesi, birey için dolaylı olarak en az kendi birincil ihtiyaçları kadar hayati önem taşıyabilir. İnsanların geleceği tahmin edebilmek adına kafalarında kurguladıkları teorileri kültürel öğeleri de harmanlayıp ritüeller haline dönüştürmeleri batıl inançlara toplumsal bir nitelik kazandırır. Bu noktada, toplumsal iletişime hizmet eden bilim ve sanatın misyonunu da sekteye uğratabilir. Bu ortaklık, batıl inançlara sahte sanat ve bilim kimliklerini yükler -ki bu, belki de insanlığa yönelik en büyük tehditlerden biridir. Sonuç olarak, yazarların ortak görüşü şu şekilde özetlenebilir: Mantık ve sağduyu arttıkça batıl inançların etkilerinde bir düşüş görülmesi olasıdır.

Kaynaklar

- Skinner, B. F. (1948). Superstition in the Pigeon. *Journal of Experimental Psychology*, 38, 168-172.
- Thorndike, E. L. (1932). *The fundamentals of learning*. New York: Teachers Collage Press.
- Frazer, J. G. (1922). *The golden bough*. New York: Macmillan.
- Maller, J. B. ve Lundeen, G. E. (1933). Sources of superstitious beliefs. *Journal of Educational Research*, 26, 321-343.
- Oxford English Dictionary. (1989).
- Warren, C. W. (1934). *Dictionary of psychology*. Boston: Houghton Mifflin.